

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשות מטות-מסעי, תשס"א
מספר 402מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

עטרות ודיבון: שמות מקומות בתרגום אונקלוס לתורה*

במסכת ברכות (ח, ע"א-ע"ב) שנינו:

אמר רב הונא בר יהודה אמר רבי אמי: לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הציבור שניים מקרא ואחד תרגום, ואפילו 'עטרות ודיבון'.

רש"י בפירושו לגמרא מסביר את הזכרת עטרות ודיבון¹ בהקשר זה: "שאינן בו תרגום", היינו: אפילו שמות מקומות אלה - הנזכרים בכמד' לב, במסגרת המשא ומתן בין משה ובין שניים וחצי השבטים - גם אותם יש לתרגם, על אף שאינן בתרגום לארמית משום תוספת או ביאור לנוסח העברי. בעלי התוספות מבארים שם, שרב הונא הזכיר דווקא את עטרות ודיבון, ולא שמות פרטיים אחרים, משום ששמות מקומות אלה תורגמו ב'תרגום ירושלמי' (הקרוי בטעות 'תרגום יונתן') באופן השונה מן הנוסח העברי: "מכללתא ומדבשתא"². על פי זה, יש לקרוא את שמות המקומות הללו שלוש פעמים: פעמיים בעברית ועוד פעם בארמית. עיון בתרגום אונקלוס לכמד' לב, ג במהדורות הדפוס של המקראות הגדולות (החל ממהדורת ונציה רפ"ה) מעורר תמיהה, שכן נמצא שם 'מכללתא ומדבשתא' - התרגום שבעלי התוספות טענו שהוא נמצא ב'תרגום ירושלמי'. כיצד, אם כך, נבין את דברי רב הונא, המבוססים על ההנחה שאינן הבדל בין הנוסח העברי ובין התרגום הארמי בעניין עטרות ודיבון? בהקשר זה כותב שד"ל (שמואל דוד לוצאטו) בספרו "אוהב גר"³:

* תודתי נתונה למר חזי גלייכר, ממתפללי ביהכ"נ "מורשה" שבפתח-תקווה, שבזכותו נתתי לבי לדרוש ולחקור בסוגיה זו.

¹ עטרות מזוהה עם עטרוס, כ- 17.5 ק"מ צפונית מערבית לדיבון. דיבון מזוהה עם דיבאן, המצויה כחמישה ק"מ צפונית לארנון, 64 ק"מ מדרום לרבת עמון, קרוב לדרך האורך הראשית של עבר הירדן. ראו: י' מילגרום (עורך), ספר במדבר (עולם התנ"ך), תל-אביב 1993, עמ' 187; ש' אחיטוב, יהושע (מקרא לישראל), ירושלים תשנ"ו, עמ' 215.

² מכללתא פירושה כתר, עטרת (השוו: פליל). ראו למשל ירושלמי מעשר שני נה, ב (ראו מילון אבן שושן, עמ' 1061; מילון יסטרוב, עמ' 783). מדבשתא (ובנוסחים אחרים: מלבשתא) היא עיר הדבש. ראו מילון יסטרוב, עמ' 279. שני הכינויים הללו מציינים את עושרן ואת טובן של הערים אשר שניים וחצי השבטים חפצו להתגורר בהן.

³ קראקא תרנ"ה, עמ' 71-72. וכך גם ב"צ יהודה ברקוביץ', לחם ושמלה, וילנא תר"י-תרט"ו, עמ' 38. מ' לוינשטיין, בעל 'נפש הגר' (בילגוריא תר"ע [ד"צ: ירושלים תשל"ב]), עמ' 48-49), מציינן שכל הנראה, בנוסח שעמד לפני רש"י לא תורגמו המילים 'עטרות ודיבון'. התרגום שעמד לפני בעל 'נפש הגר' היה זה הקיים במהדורות הדפוס - 'מכללתא ומדבשתא'.

וחלופים הרבה מצאתי בשמות האלה בין הנוסחאות אשר ראיתי, ולא ראיתי להעתיקן מאחר שברור לי שאינם מתרגום אונקלוס, אלא תוספת לקוחה מתרגום ירושלמי כעדות התוספות (ברכות ח).

אשר על כן, סביר להניח שבנוסח הקדום של אונקלוס, המילים 'עטרות ודיבון' הועתקו כלשונו ולא תורגמו.⁴ מסקנה זו נתמכת גם מעיון במהדורתו המדעית של אלכסנדר שפרבר לתרגום אונקלוס לתורה.⁵ נוסחו המדויק (באופן יחסי) של תרגום אונקלוס נשתמר בכתבי היד התימניים, ועדה זו היא היחידה מבין עדות ישראל השומרת עד היום על המנהג העתיק של קריאת שניים מקרא ואחד תרגום. לעומת זאת, המסורת המשתקפת בדפוסים של המקראות הגדולות מקורה באירופה, שבה לא החשיבו את תרגום אונקלוס, אלא דווקא את המיוחס ליונתן בן עוזיאל ('ירושלמי').⁶

דרכו של אונקלוס בתרגום שמות מקומות

מעיון בתרגום אונקלוס לפרשת "מסעי", שבה מצוי הריכוז הגדול ביותר של שמות מקומות, ולפרשיות נוספות בתורה, עולה לכאורה, שאונקלוס אינו משנה את שמות המקומות, ומביאם כפי שהם מופיעים בנוסח העברי, כגון: יעזר, שָׁכַם, נבו,⁷ מדבר פארן, מדבר צין, מדבר סיני, ערד, חצרות, קְרִיָּתִים.

אולם מתברר שישנן סטיות וחריגות בעניין זה, משום שבמקרים רבים אחרים אונקלוס מתרגם את שמות המקומות או באופן מילולי או בתוספת הבהרה. ניתן לסווג את הסיבות לחריגות אלה לכמה קטגוריות. ר' נתן אדלר, בעל "נתינה לגר"⁸ מצביע על קטגוריה ראשונה – זיהוי מקומות: "שמות האומות והמקומות הימים והנהרות שנשתנו מזמן נתינת התורה עד ימי אונקלוס, תרגם כאשר נקראו בשמותיהן בימיו".

בתוך כלל זה יש לכלול את הדוגמאות הבאות: "חדקל" (בר' ב, יד) הוא "דיגלת"; "אררט" (בר' ח, ד) היא "טורי קרדו" (= כורדיסטאן); "עמק השנה" (בר' יד, יז) מתורגם "מישר מפנא הוא בית ריסא דמלכא"; "צוען" (במ' יג, כב) מתורגם "טניס"; "ים כנרת" (במ' לד, יא) מתורגם "ים גְּיָסָר"; "בשן" (למשל במד' כא, לג) מתורגם ל"מתנן", וכן "חבל ארגוב" (דב' ג, ד) מתורגם "פלך טרכונא".

המשותף לדוגמאות אלה הוא רצונו של אונקלוס להקל על דוברי הארמית לזהות את המקומות המקראיים עם שמות של יישובים ידועים בימי בית שני. כמה מהזיהויים מצויים כבר במקרא, וחלקם מקובלים גם על חוקרים בני זמננו.⁹ ניתן להצביע על קטגוריות נוספות של חריגות:

א. שמות מקומות שאונקלוס מתרגם לארמית, כדי ללכת בעקבות הכתוב הנותן בעצמו הסבר לשם המקום:

1. "תבערה" (במד' יא, ג) מתורגם ל"דליקתא", על מנת להבהיר את הזיקה בין שם המקום לבין המאורע שעל שמו נקרא המקום ("ארי דליקת בהון אשתא מן קדם ה").
2. "קברות התאנה" (במד' יא, לד) מתורגם ל"קברי דמשאלי". בעל "לחם ושמלה" (ב"צ יהודה ברקוביץ")¹⁰ מציין שבכל מקום תרגם אונקלוס לשון

⁴ ראו: י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג, עמ' 217.

⁵ א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, כרך א, ליידין 1959, עמ' 279.

⁶ ראו: ד' רפל, תרגום אונקלוס כפירוש התורה, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 20-21; מ' כהן, "מבוא למהדורת 'הכתר': מהדורת יסוד חדשה של 'מקראות גדולות'", בתוך: מקראות גדולות: הכתר, ספרי יהושע-שופטים, ירושלים-רמת-גן תשנ"ב, עמ' 28-30.

⁷ בדפוסים: "בית קבורתא דמשה".

⁸ נדפס בתוך חומש וילנא, תרל"ד.

⁹ ראו: קומלוש (לעיל, הערה 4), עמ' 221-222 ושם דוגמאות נוספות.

תאווה בצורה שלילית, אך במקרה זה, מכיוון שאי אפשר להעניש על פעולה מחשבתית, לכן תרגם "על שאלתם למלאות תאוה".

3. "מסה" תורגם כ"נסיתא" ו"מריבה" ל"מצותא" (שמ' יז, ז; במד' כ, יג, כד).¹¹

ב. שמות מקומות שתורגמו בזיקה למדרשי חז"ל, מתוך כוונה חינוכית-דידקטית ואמונית:¹²

1. המקומות 'תִּפְל' ו'די זהב' (דב' א) לא תורגמו כשמות מקומות, אלא כרמיזות של משה לאירועים שבהם חטאו ישראל כלפי ה': תלונת בני ישראל במדבר על המן (אתפלו על מנא) וחטא עגל הזהב (על דעבדו עיגל דדהב).¹³

2. "וממדבר מתנה" (במד' כא, יח) תורגם: "וממדברא אתיהיבת להון". לדעת קומלוש,¹⁴ הכוונה היא לבאר שניתנה לבני ישראל למתנה, בהתאם למדרש לפיו ליוותה הבאר את בני ישראל במסעותיהם (תענית ט, ע"א ותנחומא חוקת כא). ברם, נראית לנו הדעה שנושא הפועל "אתיהיבת" הוא התורה, ושאוונקלוס הלך בעקבות מדרשים אחרים, כגון עירובין נד, ע"א: "אם אדם משים עצמו כמדבר זה שהכל דשין בו – תורה ניתנה לו במתנה".¹⁵

3. אוונקלוס הלך בעקבות חז"ל (ברכות סב, ע"ב; בראשית רבה נה, ז; נו, י) כאשר תרגם את "ארץ המדינה" (בר' כב, ב) כ"ארע פולחנא", המכוון להר הבית בירושלים. בדרך זו יוחסה קביעת אתר בית המקדש לימי אברהם, מאות בשנים לפני שלמה המלך בנה את בית המקדש.¹⁶ בהתאם לקו זה, זיהה אוונקלוס את שלם הנזכרת בבר' יד, יח עם ירושלים, כפי שהדבר נעשה במדרש (ב"ר מג, ו), וכפי שמקובל גם בקרב חוקרים בני זמננו.

האם קיימת עקיבות בתרגום אוונקלוס בתרגומי שמות מקומות? מדוע "עשתרות קרנים" (בר' יד, ה) למשל, אינו מתורגם? ומה באשר לשמות המדבריות? מתי בדיוק הוא מביא את שמות המקומות כלשונם ומתי הוא מתרגמם לארמית? המענה לשאלות אלה מחייב מחקר מקיף, החורג מתחומי מסגרת מאמר זה, ואידך – זיל גְּמור...

מיכאל אביעוז
המחלקה לתנ"ך

¹⁰ לעיל, הערה 3, שם, עמ' 11. כך פירש גם בעל 'נפש הגר' שם, עמ' 12. שם העצם 'שאלתא' בארמית פירושו בעיה או בקשה. ראו מילון יסטרוב, עמ' 1508. גרוספלד סבור, שמשמעות המילה "דמשאלי" היא לפיכך: 'גרמו לבעיה'. ראו: B. Grossfeld, *The Targum Onkelos to Numbers*, Delaware 1988, p. 99, n. 5.

¹¹ 'דרך האתרים' (במד' כא, א) מתורגם ל'אורח מְאָלְיָא', כדרך שהמילה 'תרים' תורגמה בבמד' יד, ו. זאת בניגוד לרס"ג למשל, שפירש את המילה 'אתרים' כשם מקום. לעומת זאת, בבמד' יד, מה תרגם אוונקלוס את המילה "חֶרְמָה" כשם מקום, ואילו אחרים פירשוה כתואר הפועל – עד שהחרימום.

¹² על שלוש קטגוריות אלה הצביע גם ד' רפל, "שמות גיאוגרפיים ושמות עמים בתרגום אוונקלוס", בית מקרא, כט (תשמ"ד), עמ' 67-84.

¹³ השורש פירוש רש"י על אתר.

¹⁴ לעיל הערה 4, עמ' 227.

¹⁵ ראו: גרוספלד (לעיל, הערה 10), עמ' 127. לדיון כללי בסטיות ובחריגות בתרגום אוונקלוס ראו ר"ב פוזן, העקיבות התרגומית בתרגום אוונקלוס לתורה (עבודת דוקטור), רמת-גן תשנ"ז, עמ' 94-102.

¹⁶ ראו עוד י' קלימי, "ארץ המדינה, הר המדינה ואתר מקדש שלמה בהיסטוריוגרפיה המקראית", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, יא (תשנ"ז), עמ' 180-194.